

Леся Ковач

МОВНА СИТУАЦІЯ ТА МОВНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ

L.L.Kovach Language situation and language policy in Ukraine. The article deals with the analysis language situation and state language policy in Ukraine. The Ukrainian and the Russian languages' extension in a quantitative sense in the Ukraine's regions are described. Recommendations how to make language policy more effective are given.

У статті аналізується мовна ситуація та державна мовна політика в Україні. Виявляються кількісні характеристики комунікативної потужності української та російської мов в розрізі регіонів. Пропонуються можливі шляхи досягнення консенсусної моделі мовного розвитку країни.

В історії України мовне питання ніколи не втрачало своєї актуальності. Визнання самого факту існування української мови передбачало визнання українців як окремого етносу й можливості допущення його власного національного проекту. Тому боротьбу за українську мову влада Російської та Австро-Угорської імперій, а потім Союзу РСР сприймала як боротьбу за самостійність України.

Історичний процес, доводив російський філософ та публіцист П.Струве (1870–1944), уже довершив злиття малоруської народності з великоруською, і творення паралельних російській «малоруської» та білоруської» культур означало б «колосальне розтрачування історичної енергії населення Російської імперії»¹.

Для знищення української мови використовували такі методи:

1) *Викорінення української мови з богослужіння, культури, освіти, побуту*: 1729 рік — Указ Петра II про переписування усіх державних документів з української мови російською; 1763 рік — заборона викладання українською мовою у Києво-Могилянській академії; 1769 рік — Синод заборонив Києво-Печерській лаврі друкувати українські абетки й наказав вилучити уже надруковані й продані; 1862 рік — закрито українські недільні школи.

18 липня 1863 року міністр внутрішніх справ П. Валуєв видав і розіслав у всі українські губернії циркуляр, яким заборонялося друкувати українською мовою книжки як духовного змісту, так і навчальну літературу та взагалі призначені для початкового читання народу. Мотивувалося це тим, що «більшість малоросів самі досить ґрунтовно доводять, що ніякої малоросійської мови не було, немає і бути не може, і що їхня говірка, якою розмовляє переважно простолюди — це та сама російська мова, лише попсована впливом на неї Польщі». Навчання українською мовою визначалося ним як «політична пропаганда», а ті, хто за це брався, звинувачувалися у «сепаратистських задумках, ворожих Росії і згубних для Малоросії»².

У 1876 році Олександром II видано Емський указ, яким заборонено ввозити українські книжки і брошури з-за кордону, писати тексти українською мовою для музичних творів, друкувати українські книжки, крім історичних документів і творів красного письменства, ставити вистави із суто українським репертуаром.

Урядова політика зводилася до того, зазначає М.Попович, щоб вилучити українську тематику з серйозних культурних жанрів, загнати україномовну культуру в глухий кут провінційної відсталості³.

«Цим лютим законом, — писав В.Дорошенко, — уряд хотів замкнути рота українському народові, зробити з нього безсловесного раба»⁴.

2) *Не визнавався сам факт існування української мови, про неї якщо і йшлося, то як про діалект або польської мови, або російської:*

«Малоросійська говірка, — писав російський славіст М. Каченовський, — займає середину між нашою російською мовою і польською, з останньої увійшло в неї багато слів і зворотів у продовження того часу, коли Малоросія знаходилась під польським пануванням».

«У другому місці, — зазначає відомий український мовознавець І.Огієнко у своїй праці «Українська культура», Каченовський мову нашу зве російською та тільки попсованою польською»⁵. І додає до цього, що Каченовський був професором слов'янських мов у Московському університеті і такі думки свої передавав студентам.

Професор словесності з університету Св. Володимира у Києві Т.Флоринський зі свого боку, доводив, що сучасна наука точно установила факт цілісності і єдності всіх руських «наречий» у розумінні приналежності їх до однієї й тієї ж лінгвістичної категорії — руської мови. Перерахувавши далі єдність інших етнічних ознак — повір'я, обряди, казки та інше, резюмував: на всі три східнослов'янські народності не можна дивитися інакше, як на частини одного цілого — руського народу. І, зрештою, додавав для ще більшої переконливості, що загальноруська літературна мова не є виключно великоруською, а є спільним надбанням Великої, Малої і Білої Русі⁶.

Інший професор-славіст, Б.Ляпунов (свого часу працював в Одеському університеті), уже в 1919 р., коли фактом стало не тільки мовно-культурне, а і державно-політичне самовизначення українців, продовжував стверджувати, що руська літературна мова жодним чином не може вважатися лише великоруською, як не може вважатися цілком великоруською і загальноруська розмовна мова. Вони є виключно загальноруським надбанням⁷.

3) *Русифікація української мови:* у 1881 році було ухвалено закон яким дозволялося друкувати словники українською мовою, але на основі російського правопису.

«Усі ці заборони українського слова — 1863, 1876 і 1881 років, — писав І.Огієнко, — є найбільш помітними у ХІХ ст., бо, крім них, було багато інших, менш значимих, перелічити які немає змоги. І всі вони болючими ранами залишились на невмирущому тілі української культури ... невпинно точили його, зупиняли

і псували йому зріст... А московський уряд усе пильнував, аби рани ці повсякчасно ятрились і не загоювались»⁸.

«Національна смерть, — робив висновок М.Грушевський, — здавалося, уже віяла над українським народом. І одна лише мова здатна була вирішити долю українського відродження»⁹.

Децо кращою була мовна ситуація у тій частині України, яка після поділів Польщі потрапила до складу Австрії (з 1867 р. — Австро-Угорщина). Австрійська конституція формально надавала широкі можливості використання та розвитку української мови в Галичині й на Буковині.

У Галичині українська мова мала статус однієї з крайових мов і могла використовуватися у шкільній та просвітницькій сферах, у діловодстві та суді, під час виступів українських послів у сеймі. У дійсності ж ці права не реалізовувалися уже на рівні повітів. Якщо на нижчих ланках місцевої влади, де громадяни мали право самостійно визначати мову офіційного спілкування, переважала українська мова, 97% українських дітей відвідували українські початкові школи, то мову вищої та середньої освіти визначав сейм, який надавав перевагу польській мові. Як наслідок на 16 українських середніх навчальних закладів (з них 10 були приватними) припадало 50 державних польських. У Львівському університеті навчання здійснювалося, за винятком кількох кафедр, польською мовою.

Гіршою була ситуація на Буковині, де насаджувалася німецька, а згодом румунська мови, менше діяло українських шкіл та виходило української періодики.

На Закарпатті, яке теж входило до складу Австро-Угорської імперії, українська мова не мала конституційного захисту перед тиском державної угорської мови. Розвиток рідної мови відбувався на рівні діалектів.

Цей стан, незважаючи на помітну національну просвітньо-культурну діяльність і політичну та економічну боротьбу, зберігся у Західній Україні і в період між двома світовими війнами, коли її землі були поділені між Польщею, Чехословаччиною та Румунією¹⁰.

За радянської влади, коли вже неможливо було заборонити українську мову, практикували максимальне наближення її до норм російської та знищували національно-свідому інтелігенцію. Тотальної русифікації зазнали освіта, засоби масової інформації, книгодрукування.

Навіть після здобуття Україною державної незалежності український національний проект завдяки величезній історичній ролі української мови в його виникненні багато хто й далі бачить як такий, що розвивається в нерозривному зв'язку «українська мова — українська держава». Типова аргументація цієї ідеології міститься, приміром, у виступі голови Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності Л.Танюка на парламентських слуханнях «Про функціонування української мови в Україні» 12 березня 2003 р. У ньому обґрунтовується безпосередня взаємозалежність ланок: неповноцінне функціонування мови титульного етносу — неповноцінне функціонування культури — неповноцінне функціонування держави.

Не менш рішуче обстоювали ідею нерозривності української мови та української державності політики націонал-державницького спрямування під час нетривалого перебування при владі у 2005 — першій половині 2006 р. Показовою у цьому плані була заява тодішнього віце-прем'єра з гуманітарних питань В.Кириленка на прес-конференції в Івано-Франківську у березні 2006 р.: «Для нас питання державності української мови є принципово важливим. Державність української мови — це умова подальшого гуманітарного розвитку українського народу і української нації. І ми розглядаємо проблему саме так. Вона вирішена давно. Конституція прийнята у 1996 році. Ніхто не буде в цьому сенсі її міняти. Тому, я думаю, така позиція однозначна, і ми захистимо цю позицію всіма можливими засобами, які є у розпорядженні Української держави»¹¹.

У виступах і публікаціях більшості науковців та громадських діячів взаємозв'язок між українською нацією, її мовою та державністю утверджується у ще більш чіткій формі. «Доки в Україні не утвердиться мова її народу, наголошує Г.Удовенко, доти він почуватиме себе ущемленим, «нижчим» за інші нації... Не можна здобути справжню незалежність, не відчувши потреби в мові своєї держави»¹².

Лише мова титульного етносу, переконані Ю.Шемшученко та В.Горбатенко, може бути ознакою українського громадянства, здатна забезпечити нації її самобутність і гідність, інформаційний суверенітет, культурну цілісність, згуртованість і єдність, творчий потенціал і поступ.

«Шляхом об'єднання одномовних спільнот в одну державу в числі перших в Європі пройшла свого часу Франція... Подібним

шляхом — до єдиної нації і держави саме через мову, — пройшли й іспанці, німці, італійці та багато інших народів. Хто може назвати ті вагомі, вивірені світовим досвідом об'єктивні причини, чому інакше має бути в нас, в українців?» — запитує В.Пасько¹³.

Коли одна з мов законодавчо визнається обов'язковою для застосування у сфері управління, освіти, інформації, пише Л.Нагорна, країна дістає додатковий державний атрибут і промовистий символ державного і національно-культурного суверенітету¹⁴.

Питання про зв'язок між мовою і державністю стосується не тільки самого існування нації та держави, а й характеру останньої, відповідності її мовного законодавства демократичним стандартам. Адже сумнівно, що без досягнення згоди у суспільстві на предмет визначення ним своєї національно-культурної перспективи, можливий тривалий стабільний розвиток країни в інших сферах.

Нині основними нормативно-правовими актами, що визначають мовну політику сучасної України є: Закон України «Про мови в Українській РСР» (1989 р.), Конституція України (1996 р.), закони «Про національні меншини в Україні» (1992 р.), «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (1992 р.), «Про телебачення і радіомовлення» (1993 р.), «Про інформацію» (1992 р.), «Про рекламу» (1996 р.), «Про видавничу справу» (1997 р.), «Про освіту» (1996 р.), «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997 р.), «Про вищу освіту» (2002 р.), «Про правовий статус закордонних українців» (2004 р.); міжнародно-правові акти — Рамкова Конвенція Ради Європи про захист національних меншин (ратифікована у 1997 р.), Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (ратифікована у 2003 році).

Відповідно до статті 10 Конституції України державною мовою в Україні є українська мова¹⁵. Згідно з офіційним тлумаченням Конституційного Суду це означає, що вона є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, у навчанні дошкільних, загальних середніх, професійно-технічних та вищих державних і комунальних навчальних закладах¹⁶.

Поряд з цим в державі гарантується вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин України (положення 3 статті 10 Конституції України). Вони можуть використовуватися поряд з державною мовою при здійсненні

повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування у межах і в порядку, що визначається законами України¹⁷.

Стаття 6 Закону України «Про звернення громадян» надає громадянам право звертатися до органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб як українською, так й іншою мовою, прийнятною для сторін. При цьому рішення звернень та відповіді на них оформлюються відповідно до законодавства про мови, але можуть бути викладені у перекладі мовою спілкування заявника.

У статті 6 Закону України «Про національні меншини в Україні» держава гарантує всім національним меншинам право на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідання своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству.

У статті 7 цього ж Закону також зазначається, що держава вживає заходів щодо підготовки педагогічних, культурно-просвітницьких та інших національних кадрів через мережу навчальних закладів. Державні органи на основі міждержавних угод сприяють національним меншинам у підготовці спеціалістів в інших країнах.

Стаття 8 надає можливість національним меншинам використовувати їхню мову поряд з українською мовою в роботі державних органів, громадських об'єднань, а також підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях, де вони становлять більшість населення¹⁸.

У статті 13 Конституції зазначається також про опікування України національно-культурними та мовними потребами українців, які проживають за межами держави (в процесі законотворення після ухвалення Конституції в 1996 р. вони поіменовані як «закордонні українці»).

Про обов'язок держави забезпечувати рівні конституційні права своїх громадян і не допускати будь-яких привілеїв чи обмежень, у тому числі за мовними ознаками, говориться в статтях 3, 24 та 53 Основного закону.

Відповідальними державними інституціями за реалізацію мовного законодавства в Україні є: Міністерство культури і туризму України (Сектор мовної політики), Державний комітет України у справах національностей та релігій (Департамент етнополітики та європейської інтеграції), Державний комітет України з питань телебачення і радіомовлення, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Фінансове забезпечення мовних потреб національних меншин здійснює Державний комітет України у справах національностей та релігій за бюджетною програмою 532 1080 «Заходи з реалізації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин». У 2006 р. на заходи з реалізації програми з державного бюджету було виділено 900 тис. грн., у 2007 р. — 963 тис. грн.¹⁹.

Сприяючи розвитку та розширенню сфери функціонування української мови в країні покликана «Державна програма розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки», затверджена постановою Кабінету Міністрів України №1546 від 2 жовтня 2003 р. Її основними завданнями є: стимулювання глибокого вивчення української мови; створення належних умов для вивчення української мови громадянами України з числа національних меншин; оптимізація мережі навчальних закладів для безперервного виховання і навчання українською мовою; проведення фундаментальних і прикладних наукових досліджень у галузі лінгвістичної технології, створення інтелектуальних мовно-інформаційних систем нового покоління; розширення словникової бази, підготовка і видання нової енциклопедичної та лінгвістичної літератури, написання підручників з української мови, у тому числі їх електронних варіантів; сприяння національно-культурному розвитку українців, які проживають за межами України.

Координація роботи з виконання Програми покладена на Міністерство освіти та науки України. Орієнтовні витрати на її реалізацію становлять 90 млн. грн., з яких 14 млн. — з позабюджетних джерел²⁰.

Головним конфліктопровокуючим чинником мовної ситуації в Україні залишається питання статусу російської мови, яка не є державною, проте має історично обумовлені сильні соціальні позиції та підтримку: рідною її вважає 29,6% жителів України (у т.ч. 15% українців, 96% росіян і 31% представників інших етнічних спільнот). У функції мови міжнаціонального спілкування в Україні домінує не українська, що було б закономірно для державної

мови, а все ще російська. Так, 62,5% білорусів, 83% євреїв, 88,5% греків, 58,7% татар, 30,3% болгар, що мешкають в Україні назвали рідною російську мову, тоді як українську вважають рідною в тих же групах 17,5%, 13,4%, 4,8%, 4,5%, 5,0%, відповідно. І лише 57% представників національних меншин (окрім етнічних росіян) вважають рідною мову свого народу²¹.

Виключно російською мовою в сім'ї спілкується 28% громадян, переважно російською, але зрідка й українською — 14,3%, змішаною, в якій вживаються як українські, так і російські слова — 19,7%, переважно українською, але зрідка й російською — 8,7%, виключно українською — 29%²².

При цьому ситуація принципово різниться щодо мовних практик в окремих регіонах країни. Відповідно до підсумків соціологічних досліджень, проведених у 2006–2007 рр. Центром Разумкова найбільш поширеною російська мова є на Півдні, Сході та деяких регіонах Центру України. Так, в Автономній Республіці Крим (АРК) українську мову рідною вважає лише 3,2% громадян, у той час як російську — 69,5%. Близько чверті (24,7%) кримчан є білінгвами (особи, для яких рідною є і українська і російська мови). У Донецькій та Луганській областях ці показники становлять 9,9 і 65,4% та 8,9 і 56,0%, відповідно. Однак досить багато білінгвів — 23,3% і 34,1%, відповідно. У Дніпропетровській, Запорізькій та Харківській областях ступінь використання української та російської мов майже збігається. Так, в Дніпропетровській області українську мову вважає рідною 37,4% населення області, російську — 24,6%, білінгви становлять 35,7%. У Запорізькій області переважають білінгви — 41,0%. Ті, для кого рідною є російська мова, становлять 31,5%, українська — 27,0%.

У Харківській області російська мова є рідною для 36,5%, майже стільки ж віднесли себе до білінгвів — 35,2%, понад чверті громадян визнали рідною українську мову — 27,3%.

Нагомість, в Одеській області трохи більше половини жителів — 50,8% вважають рідною українську мову, близько третини (31,8%) — російську, 16,1% є білінгвами. У Миколаївській області кількість тих, хто вважає рідною російську мову, і, тих, для кого рідною виступає українська, є майже однаковою — 34,0 і 34,2%, відповідно. Досить багато тут і білінгвів — 30,9%. У Херсонській області відносно більшість становлять білінгви — 41,6%, близько третини громадян вважають рідною українську мову, четверта частина (25,2%) — російську.

У Полтавській області кількість тих, хто вважає українську мову рідною, становить 78,1%, в Київській та Житомирській — 69,8 і 68,3%, відповідно. В двох останніх областях високою є також частка білінгвів — 25,9 і 23,7%, відповідно.

Українська мова є рідною для 48,2% мешканців Чернігівської та 40,8% мешканців Сумської областей. На другому місці тут знаходяться білінгви — 36,9 і 36,1%, відповідно. На третьому ті, для кого рідною мовою є російська — 13,8 і 22,4%, відповідно.

В інших регіонах країни українська мова є домінуючою. Рідною її вважає більш ніж 90% населення 4 областей України. Це — мешканці Закарпатської, Івано-Франківської, Тернопільської та Волинської областей. Ще в п'яти регіонах відсоток осіб, які вважають українську мову рідною, перевищує 80%. До цієї групи входять Рівненська, Вінницька, Хмельницька, Черкаська та Кіровоградська області.

Особлива мовна ситуація, з огляду на те, що це Західний регіон України, склалася в Чернівецькій області. Тут частка осіб, які вважають українську мову рідною, становить лише 72,5%, російську — 5,3%, інші мови — 19,1%²³. У м. Герца, де понад 80% жителів є румуномовними і районна газета не має версії державною мовою, місцеві мешканці розуміють виключно російську, а не українську мову.

Україномовним і надалі залишається здебільшого сільське населення України. Щодо урбаністичного середовища, більш-менш повноцінним україномовним міським населенням відзначається лише Західний регіон. У великих промислових містах Сходу, Півдня, частково Центру України домінуючою є мова колишньої метрополії, тобто російська. Навіть у столиці держави — Києві мовою міського побуту й досі залишається російська мова (вживання вдома переважно російської, але зрідка й української характерне для 32% киян, водночас майже чверть (24%) столичних мешканців спілкується виключно російською мовою)²⁴. Тут не йдеться, звичайно, про якість вельми сумнівної з погляду нормативності цієї дуже «мало» російської мови, а лише про її явне кількісне переважання над будь-якими різновидами української, особливо ж над українською літературною мовою. Спроби «прориву» української мови в міський побут Києва поки що не стали повсякденним і поширеним явищем. Її нечисленними носіями виступають представники інтелігенції переважно з письменницького середовища, деякі діячі культури й мистецтва, науковці-гуманітарії,

діячі політичних партій української національної орієнтації. Останнім зазвичай протистоять російськомовні представники партій лівого спрямування. Щоправда, з проголошенням незалежності у мовній ситуації східних, південних та центрально-українських міст почали відбуватися деякі зміни на користь української мови, та до помітних наслідків вони поки що не привели. У масовій свідомості невчора зрусифікованого населення цих територій українська мова ще залишається жаргоном «селяків». Існує безліч бар'єрів у побутовому і діловому спілкуванні, подолати які багатьом людям просто несила. Кожен крок, спрямований на розширення функцій української мови тут супроводжується опором з боку населення.

Порівняно кращою ситуація з розширенням сфери вживання української мови є в системі освіти. Так, у 1991/92 навчальному році в Україні працювали 21044 загальноосвітні школи. 74% (15538 шкіл) від їх загальної кількості становили ті, в яких навчання здійснювалося українською мовою, 16% (3364 школи) — російською. Поміж 6835331 учня загальноосвітніх шкіл частка тих, хто навчався в закладах з українською мовою навчання, становила 51% (3516056 учнів), з російською — 47,8% (3267950 учнів)²⁵.

Через п'ятнадцять років співвідношення помітно змінилося. У 2006/07 навчальному році в державі функціонувало 20249 загальноосвітніх навчальних закладів. Серед них з українською мовою навчання — 83,74% (16 958 шкіл), російською — 6,18% (1 253 школи). Поміж 4668968 учнів загальноосвітніх шкіл частка тих, хто навчався в закладах з українською мовою навчання, становила 72,55% (3 387 758 учнів), з російською — 9,46% (442 038 учнів)²⁶.

Разом з цим, є серйозні підстави говорити про завищення офіційних статистичних даних (адже для того, щоб оголосити школу україномовною за статусом, не обов'язково, щоб усі дисципліни в ній викладалися українською мовою), з другого боку, не секрет, що в багатьох «українізованих школах» як учні, так і вчителі на перервах, в учительській, під час різних позаурочних заходів нерідко переходять на спілкування російською мовою, що є прямим порушенням положення про єдиний мовний режим школи. Особливо незадовільним є стан функціонування україномовної освіти в Автономній Республіці Крим (АРК), де майже 91% школярів навчаються російською мовою, 3% кримськотатарською і тільки 6% — українською²⁷.

У таких же галузях, як сфера приватного підприємництва, спорт, книговидавництво, засоби масової інформації (особливо дру-

ковані), кінематограф, наявний факт не просто повільного впровадження української мови, а помітного переважання російської. За матеріалами довідки Рахункової палати України «Про результати аналізу стану виконання комплексних заходів із всебічного розвитку української мови, планування та використання коштів Державного бюджету України на її впровадження» у бібліотеках України україномовні видання становлять менше 40% бібліотечних фондів, а друковані ЗМІ українською мовою — близько 20%. На 100 українців припадає 46 примірників газет, надрукованих рідною мовою (а на 100 росіян, що проживають в Україні — 386 примірників. Україномовні книги для студентів за професійним спрямуванням становлять від потреби: в соціально-гуманітарному та природничо-математичному напрямках 17%, в економічному — 34%, а в інженерно-технічному — лише 7%²⁸. Подібні ж явища зберігаються і на ринку вітчизняних друкованих ЗМІ. За даними Держкомтеларадіо в 2005 році за кількістю назв газет, що видавалися, україномовні газети становили 51%, російськомовні — 40%. Однак ситуація погіршилася. Нині у разовому тиражі газет, що виходять в Україні, на україномовні припадає 31%, а на російськомовні — 64%. Величезними (як для України) тиражами виходять українські версії російських газет — «Аргументы и факты в Украине», «Комсомольская правда в Украине», «Известия в Украине» тощо. Річний тираж цих видань у загальній кількості друкованих медіа в Україні з 1995 по 2006 рр. зріс з 18% до 72%. За цей же період відсоток журналів та іншої періодики українською мовою впав з 70% до 17%²⁹.

До певної міри подібний стан справ можна пояснити законами ринку — попит породжує пропозицію, проте лише до певної міри. Закон «Про державну підтримку книговидання та преси в Російській Федерації» почав діяти ще у січні 1996 р. В Україні — аналогічний, але значно обмежений — лише у червні 2004 р. Таким чином, книговидавнича галузь Росії змогла не лише вийти з кризи, а й досягти значних показників як за кількістю назв книг, так і за обсягами випуску друкованої продукції. Це дало їй змогу відразу представляти на книжковому ринку України кілька десятків назв книг з тієї чи іншої галузі суспільного життя, у той час, як вітчизняним виробникам, в основному через високу собівартість (до останнього часу російська книга була дешевшою за українську на 50–60%) — одну чи дві. Крім того, періодика Російської Федерації розповсюджується в Україні приватними та комерційними

структурами. Для порівняння: в Росії громадяни інших держав не можуть бути засновниками газет і журналів. Іноземна друкована періодика може розповсюджуватися лише на договірних засадах за умови отримання дозволу Міністерства зв'язку і масових комунікацій Російської Федерації.

За різними оцінками від 80 до 90% національного телерадіофіру заповнено продуктом неукраїнського походження. Крім того, за даними Держкомтелерадіо частотна територія України суттєво (подекуди на 100–150 км. у глибину) менша, аніж географічна, причому в більшості прикордонних районів іноземні програми приймаються значно краще за вітчизняні, а у ряді місцевостей українське мовлення взагалі відсутнє³⁰.

На початку 2006 р. Українська Гельсінкська спілка з прав людини оприлюднила інформацію, яку їй вдалося зібрати щодо власників та засновників 10 провідних вітчизняних недержавних телерадіокомпаній. Ознайомлення з цими відомостями переконує в тому, що маємо не просто системну експансію, а домінування закордонного капіталу в українському телевізійному просторі.

Державний сектор телебачення в Україні є маловпливовим (частка державних мовників у національному аудіовізуальному просторі 2006 року становила 4%)³¹. Ситуацію погіршує те, що Україна є об'єктом системних інформаційно-психологічних впливів ззовні. Йдеться передусім про глобальну культурно-інформаційну експансію США, а також регіональний вплив Росії. На значну територію України через кабельні мережі поширюються міжнародні версії російських телеканалів. З урахуванням російського прайм-тайму телевізійних каналів «ОРТ Международное», «РТР — Планета», «НТВ — Мир» частка російськомовних програм у прайм — таймі українського національного телефіру становить 61,4%, україномовних — 38,6%. Українська мова переважає лише в мовленні УТ-1 та державних обласних телерадіокомпаній, які мають незначну аудиторію. Так, за даними Держкомтелерадіо України в 2005 р. частка української мови в обсязі місцевого телемовлення державних телерадіоорганізацій становила 87,7%, російської — 11,6%. Але у Східних та Південних регіонах обласні телерадіокомпанії зберігають високу частку мовлення російською мовою: так, в м. Севастополі частка місцевих російськомовних програм становила 72,3%, в Криму — 53,8%, на Донеччині — 32,2%, Луганщині — 30%, Одещині — 28,6%.

Міжнародний досвід свідчить, що така модель розвитку є ризикованою, оскільки великою є ймовірність: переходу галузі під

контроль одного чи декількох приватних монополістів у середнь-остроковій перспективі; переходу галузі під контроль іноземних монополістів чи дрібніших власників. За умови збереження нинішніх тенденцій розвитку національних ЗМІ, масштабів інформаційної та фінансово-економічної експансії на українському медіа-ринку, найбільш вірогідною є реалізація саме такого сценарію. За таких обставин украї проблематично говорити про перспективу досягнення оптимального мовного балансу у нашому медіа-просторі. Останнє — лише аспект більш широкої проблеми збереження національної самобутності та державного суверенітету. Для цього українська система ЗМІ повинна: бути орієнтованою на задоволення комунікативно-інформаційних та просвітницько-виховних потреб соціуму і громадян (нині вона орієнтована, насамперед, на обробку суспільної свідомості в інтересах різних політичних сил; давати збалансовану картину розвитку країн та суспільства, а також суто українську інтерпретацію глобальної ситуації, процесів, подій; забезпечувати зворотний зв'язок між державою і суспільством; бути достатньо українізованою, задовольняючи при цьому потреби меншин: щонайменше на 50% заповнюватися конкурентоспроможним (рейтинговим на внутрішньому ринку) національним продуктом.

Функціонування української мови також ускладнюється відсутністю механізмів контролю за дотриманням мовного законодавства та будь-яких санкцій за його порушення. Стаття 6. Закону «Про мови в Українській РСР», з одного боку, вимагає від службових осіб володіння українською і російською мовами, а в разі необхідності — також іншою національною мовою в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків, але, з другого боку, ця ж сама стаття застерігає, що «незнання громадянами української або російської мови не є підставою для відмови йому у прийнятті на роботу». Лише після влаштування на роботу така особа має оволодіти мовою функціонування органу або організації, де вона працює. Проте конкретного терміну для цього Закон не встановлює.

Мають місце неконституційні рішення деяких обласних та міських рад щодо надання російській мові статусу офіційної (поряд з державним статусом української мови) або робочої мови (мови ділового спілкування, документації) як-от у Миколаєві, Луганську, Одесі, Донецьку, Харкові, Горлівці, Харцизьку та інших. Свої дії місцева влада обґрунтовує зазвичай тим, що більшість громадян названих адміністративно-територіальних одиниць під час Всесоюзного перепису населення 1989 р. назвали рідною саме

російську мову. Отже, за такою ознакою ці одиниці нібито можна підвести під поняття місць компактного проживання неукраїнського (в цьому випадку російського) населення, де має право на офіційне використання, поряд з державною, рідна мова цих етнічних груп. Але згідно із законодавством України такі місця визначаються не за мовним, а за етнічним принципом. У названих же адміністративно-територіальних одиницях переважають в абсолютному або у відносному (щодо кількості етнічних росіян) плані етнічні українці.

Обираючи той чи інший варіант мовної політики, потрібно зважати і на зовнішні чинники, зокрема геополітичні геостратегії сусідніх держав. Прагнення зберегти за російською мовою попередні обсяги функціонування на пострадянському просторі, відновити їх належить до пріоритетів сучасної мовної політики Російської Федерації. Так, в ухваленій урядом РФ у липні 1996 р. Федеральній цільовій програмі «Російська мова» міститься, зокрема, таке положення: «У зв'язку з розвитком процесів міжнаціональної та міждержавної інтеграції тепер необхідно забезпечити на загальнодержавному рівні підтримку російській мові як потужного соціального чинника консолідації країн СНД та за їх межами». Констатуючи, що російська мова вже стала другою державною (в Білорусі) або офіційною мовою в (Казахстані), провідні російські соціолінгвісти дійшли висновку, «що, таким чином, поряд з утворенням єдиного економічного простору відбуваються процеси організації єдиного мовного простору»³². Досить актуальною не тільки для російських політиків, а й для науковців лишається теза про плідність політики «національно-російської двомовності». Цілком очевидно, пише В.Михальченко, що найреальнішим варіантом мирного розв'язання мовних проблем є державна двомовність — знання і застосування двох державних мов: національної й мови міжнаціонального спілкування³³, і критика «визнання всупереч світовій практиці верховенства мовних прав народу, нації над мовними правами особи»³⁴ та націоналістів, які твердять про шкідливість такої двомовності для нормального існування національних (неросійських) мов.

У роботі Державної думи Російської Федерації, рідше — урядових структур (МЗС та інших), у діяльності певних політичних сил час від часу спостерігається поживавлення інтересу до мовної ситуації в Україні з протестами проти «дискримінації російської мови та російськомовного населення» — від заяв з цілком конкретного

приводу (наприклад, протест МЗС Російської Федерації у травні 1996 р. проти рішення міськради Львова про перейменування вулиць Пушкіна і Лермонтова на вулиці Генерала Чупринки і Генерала Дудаєва) до заяв загальнішого порядку: протест Держдуми у жовтні 1998 р. проти закріплення в новій Конституції Автономної Республіки Крим тільки української мови як державної (нота МЗС від 28 січня 2000 р. та заява Уповноваженого з прав людини в РФ «Про витіснення російської мови з повсякденного вжитку в Україні» у зв'язку з рішенням Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р.); заяви про потребу надати російській мові в Україні статусу офіційної та доцільність українсько-російської двомовності на загальнодержавному рівні голови Держдуми Г.Селезньова (у вересні 1998 р.), віце-прем'єр-міністра В.Христенка (в липні 2001 р.), посла РФ в Україні В.Черномірдіна (у січні 2002 р.), хвиля заяв з приводу рішення Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення навесні 2004 р. щодо державної мови на загальнонаціональних каналах та необхідності приведення трансляції зарубіжних програм у відповідність з нормами національного законодавства (жовтень 2008 р.)³⁵.

Офіційні органи РФ зверталися зі скаргами на нібито порушення мовних прав росіян в Україні до відповідних органів ОБСЄ. Відвідавши протягом 1999–2000 рр. з метою перевірки різні регіони України, зокрема Крим і м. Львів, верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин М. Ван дер Стул дійшов висновку про безпідставність цих скарг, заявивши разом з тим про наявність проблем із забезпеченням культурно-мовних прав українців у РФ, де немає україномовних шкіл і друкованих видань³⁶. На цьому наголошують і самі українські організації. Так, у спільній заяві Об'єднання українців Росії та Федеральної національно-культурної автономії українців в Російській Федерації стверджується, що «... в Росії спостерігається політизація всього комплексу питань, які стосуються української гуманітарної сфери. Після 2004 р. проти України фактично ведеться інформаційна війна, частиною якої стала зачистка українського гуманітарного простору»³⁷.

Безперечно, ідеальним було б досягнення гармонійної збалансованості мовних прав нації (держави) й мовних прав особи (громадянина). Проте такого паритету, на жаль, світовий досвід поки що не може продемонструвати³⁸. Адже реалізація мовної політики, спрямованої на збереження чи зміну статусу однієї мови завжди передбачає одночасний вплив і на інші мови, сфера функціонування

яких, як правило, звучується. Це яскраво виявляється, наприклад, у ситуації вибору батьками мови навчання для своїх дітей, коли альтернатива включає протилежні варіанти: рідна мова цінність і мова більш ширшої комунікації як умова життєвого успіху, кар'єри, бізнесу, доступу до світових інформаційних ресурсів. Як показує практика, за всієї важливості морально-етичних і гуманістичних цінностей вибір робиться на користь більш потужнішої мови. «Тому поширення двох мов у одній країні, — пише Л.Масенко, — завжди є станом нестійкої рівноваги, що має тенденцію або до перетворення на одномовність, або до розпаду єдиної держави на частини за мовною ознакою».

В силу особливостей української ситуації, коли українська мова — мова титульної нації не є повноприсутньою у суспільному житті, запровадження російської мови як другої державної неминуче призведе до регіоналізації ринків праці та освітніх послуг, поступового витіснення української мови з усіх сфер публічного життя, остаточної втрати народом України відчуття спільності: державної, національної, культурної тощо.

Питання про дві загальнодержавні мови не може стояти й з інших причин: 1) росіяни в жодному з регіонів України (окрім Автономної Республіки Крим, де проживає 1180441 осіб російської національності, або 58,3% від усього населення півострова, і де російська мова, поряд з українською і кримськотатарською, визнана офіційною) не становлять більшості населення; 2) є цілі (і дуже великі) частини України, де їх проживає дуже мала кількість; 3) крім росіян, громадянами України є представники й інших етнічних груп зі своїми мовами, які, особливо в Західних регіонах, становлять значний відсоток (угорці, румуни, білоруси, поляки, молдаване та ін.); їхні інтереси теж мають бути взяті до уваги; 4) «російськомовність» в Україні — не тотожна російській етнічності, а є наслідком політики денаціоналізації та русифікації попередніх режимів.

Соціологічне дослідження «Вибір України», проведене фірмою «Ukrainian sociology service» спільно з Інститутом соціології НАН України в жовтні 2006 р., і дослідження мовних практик «Омнібус — 2007», проведене цим же інститутом та службою «Соціс» у травні 2007 р. за авторизованою методикою (обидва під керівництвом М.Шульги та О.Вишняка), свідчать, що чинну модель правового регулювання мовних відносин у країні, за якою «українська мова — єдина державна, інші вільно використовуються»,

цілком схвалює більше половини громадян (53,6%), загалом схвалює — 72,6% і не схвалює зовсім — 20,4%³⁹.

Статус української мови як державної повністю підтримує 94,5% населення Західної України, 88,2% — Центральної України і Північного Сходу, 63,6% — Півдня і Південного Сходу та 40,2% — громадян Донбасу і Криму. Визнання української мови як єдиної державної хоч і різною мірою, але спостерігається серед усіх етнічних спільнот України. Тільки в Криму, Донецькій і Луганській областях у яких російська етнічна група або переважає, або становить значну частину населення, проти української мови як єдиної державної виступає дещо більше громадян (46,1%), ніж підтримує такий варіант вирішення мовного питання (40,2%)⁴⁰.

Ідею про надання російській мові статусу другої державної повністю підтримує 30,8% громадян України, повністю чи в основному — 48,7%; проти цього виступає — 28,3% громадян, повністю чи в основному — 40,0%⁴¹. За надання російській мові статусу другої державної висловлюється 10,3% громадян Західної України, 52,4% Центральної України, 30,2% Північного Сходу. Протилежна ситуація на Півдні та Південному Сході, де цей варіант підтримує 65,2% громадян, не підтримує — 25,2%. У Донецькій області та Криму ці показники становлять 90,5% та 4,6%, відповідно.

Отже, надання державного статусу російській мові неминуче розкололо б Україну на Захід, Центр та Північний Схід, з одного боку, та Південний Схід — з іншого. Крім цього, це означало б обов'язкове вивчення і володіння державними службовцями російської мови навіть у Західній Україні, де цією мовою користується близько 2% населення⁴². «На тлі недавньої історії «радянізації» цієї частини України російськомовними «комісарами» й «енкаведистами» із початком Другої світової війни і по її завершенні, — пише В.Хмелько, — нав'язування російської мови як другої державної більшості жителів Західної України не може не сприйматися як насилля і як образа української державності»⁴³.

Україна має цілеспрямовано й послідовно проводити в життя вже обрану нею мовну політику з її пріоритетним напрямом — виконанням 10-ї статті Конституції. Адже нація тільки тоді може бути повністю функціональною, коли її базова функціональна сфера — мова — виконує усі належні їй функції. З часом гострота полеміки навколо статусу російської мови в Україні поступово зменшуватиметься. Головне, «не бити по нервах», не збільшувати

рефлексивну силу опору «форсуванню того, що легко прийде само собою...»⁴⁴.

¹ Цит. за: Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. — К.: Світогляд, 2005. — С. 250.

² Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу (Репринтне відтворення видання 1918 року). — К. «Абрис», 1991. — С. 211–212.

³ Попович М. Нарис історії культури України. — К.: «АртЕк», 2001. — С. 436.

⁴ Цит. за: Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. — К.: Либідь, 1993. — С. 7–8.

⁵ Огієнко І. Назв. праця — С. 243–244.

⁶ Флоринский Т. Малорусский язык и «українсько-руський» літературний сепаратизм // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. — М., 1998. — С. 341.

⁷ Ляпунов В. Единство русского языка в его наречиях // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. — М., 1998. — С. 398.

⁸ Огієнко І. Назв. праця. — С. 217.

⁹ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — К., 1991. — С. 306, 311.

¹⁰ Брицин В. Мовна політика // Українська мова. Енциклопедія. — К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана, 2000.

¹¹ Див.: Майборода О., Панчук М. Мовне та політико-ідеологічне протистояння в Україні: причини, чинники, прояви // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. — К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — С. 207.

¹² Виступ Г. Удовенка на конгресі російських організацій у Києві. Режим доступу: <http://www.rius.kiev.ua/kongres/dop-uc>.

¹³ Пасько В. Доля мови — доля нації // І. — 2004. — Вип. 35. — С. 31.

¹⁴ Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. — С. 240.

¹⁵ Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К.: Преса України, 1997. — 80 с.

¹⁶ Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. №10 – рп / 99 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах

України (справа про застосування української мови) // Офіційний вісник України. — 2000. — № 4. — Ст. 125. — С. 109–119.

¹⁷ Там само. — С. 109–119.

¹⁸ Закон України «Про національні меншини в Україні» // Закони України. — Т. 3. — К., 1996. — С. 362–363.

¹⁹ Державний комітет України у справах національностей та релігій. Державна фінансова підтримка етнокультурних потреб національних меншин України. Режим доступу http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=48728@cat_id=454

²⁰ Постанова Кабінету Міністрів України від 2 жовтня 2003 р. №1546 «Про затвердження Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки» // Офіційний вісник України. — 2003. — №40. — С. 37. — Ст. 2105.

²¹ Мовний склад населення України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. // <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/language>

²² Шульга О. Функціонування української і російської мов в Україні та її регіонах // Українська мова між конфліктом і консенсусом. — С. 66.

²³ Особливості ідентичності та окремих позицій і поглядів жителів різних регіонів та областей України: Результати соціологічного опитування проведеного Центром Разумкова // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 9. — С. 16–18.

²⁴ Шульга О. Назв. праця. — С. 67–68.

²⁵ Розраховано за даними: Чілачова Р., Пилипенко Т. Пріоритети та стратегія реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. — К., 2002. — С. 56–57.

²⁶ Розраховано за даними: Інформація про стан імплементації положень Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин в Україні. Режим доступу http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=52713

²⁷ Крим вимагає скасувати наказ про навчання українською мовою. Режим доступу <http://www.osvita-ua.net/news/929/>

²⁸ День. — 2004. — 15 вересня.

²⁹ Уряд схвалив за основу проект Концепції реалізації державної мовної політики. Режим доступу http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=128

³⁰ Гнатюк С. Проблеми мовно-культурного балансу у медіа-просторі сучасної України // Центр соціогуманітарних досліджень імені В'ячеслава Липинського. Режим доступу <http://www.lrc.org.ua/projects/mova-ua-gnatyuk.html>

³¹ Гнатюк С. — Там само.

³² Солнцев В., Михальченко В. Языковые проблемы в Российской Федерации и мировой опыт решения языковых проблем // Социолингвистические проблемы в разных регионах мира: Материалы международной конференции. — М., 1996. — С. 12.

³³ Михальченко В. Языковые проблемы новой Российской Федерации // Язык, культура, этнос. — М.: Наука, 1994. — С. 179.

³⁴ Там само. — С. 177.

³⁵ МИД России обеспокоен отключением российских каналов в Украине. — Карасин. — УНИАН, 31 октября 2008 г.

³⁶ Див.: Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К.: Генеза, 2004. — С. 453–454.

³⁷ Гуманитарный аспект украинско-российских отношений // Національна безпека і оборона. — 2009. №4. — С. 29.

³⁸ Там само. — С. 457.

³⁹ Вишняк О. Ставлення українських громадян до питання про статус мов у державі // Українська мова між конфліктом і консенсусом. — К.: ШІНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — С. 144.

⁴⁰ Там само. — С. 146.

⁴¹ Там само. — С. 144.

⁴² Там само. — С. 145.

⁴³ Хмелько В. Из-за чего политикам удастся раскалывать Украину // Зеркало недели. — 2006. — № 24.

⁴⁴ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 178.